

VLUCHTDIER

Actualiteit van een bejaarde definitie van de mens

Marc De Kesel

Ain't Got No Home

Clarence Henry

(& ontelbare andere blues songs)

Het aantal vluchtelingen op onze planeet stijgt onrustbarend. Dat is het minst wat je kan zeggen. En de omstandigheden waarom – alsook die waarin – die stijging plaatsvindt, zijn in vele gevallen nog onrustbarender. Juridisch mogen we dan onze houding tegenover vluchtelingen mooi hebben geregeld in allerlei verdragen en handvesten, zoals dat van de Verenigde Naties, juist de stijgende aantallen en de omstandigheden dreigen die verdragen en handvesten tot flarden sarcastische poëzie te reduceren. Om het met een karikaturale vraag te formuleren: wat als een term als ‘de rechten van de mens’ synoniem dreigt te worden met ‘de rechten van vluchteling’? Dan heeft Arnon Grunberg gelijk wanneer hij in een essay over dit problematiek laat uitschijnen dat het misschien goed is om dé mens voortaan maar beter als ‘vluchtdier’, als ‘vluchteling’ te definiëren.¹ Wat ons met zijn allen tot mens maakt, wat ons gelijk maakt aan elkaar, wat ons als soort het meest kenmerkt, is dat we in de grond allen vluchtelingen zijn.

Net als zowat alle generaliserende definities is ook deze al te vaag en suggestief. Ze roept een sfeer op die je herkent bij een deel van het geheel om zodoende het geheel te kenmerken. Dit soort definitie is een verkapte stelling: vooralsnog beseft niet iedereen dat vluchteling-zijn ons als mens het meest adequaat typeert; wie die definitie tot zich laat doordringen, komt daar snel achter.

---

¹ Aron Grunberg, “De ontsnappingskunstenaar: Ik vlucht dus ik ben”, in: NRC, 21 december 2022.

Het punt dat ik hier wil maken, is dat je er bij nader toezien ook achter komt dat deze definitie van de mens als vluchteling niet alleen door de huidige mondiale politieke situatie wordt opgedrongen. Die definitie is ouder dan we spontaan denken. *Veel* ouder zelfs: minstens zo oud als het westerse denken. En in allerlei gedaanten heeft zij altijd standgehouden, tot diep in onze moderne tijden – ook in hun meest avant-gardistische gestalten. In wat volgt, schets ik summier (en, toegegeven, al te summier) een kleine genealogie van de definitie van de mens als vluchteling.

De fuga saeculi

Laat ik zwaar filosofisch beginnen, met name bij het begin van de filosofie. Of, wat op hetzelfde neerkomt, bij de introductie – de ‘uitvinding’ – van de waarheid. Dat de mens, om te zijn wie hij is, zijn mens-zijn definieert als ‘vluchten’ is inderdaad een idee zo oud als die van ‘waarheid’. Denk bijvoorbeeld aan Parmenides, de filosoof die voor het eerst de basisregel van ons waarheidsdenken, de regel van de non-contradictie, formuleerde. In zijn termen: “het zijn is, het niet zijn is niet”. Wat meteen impliceert dat die regel flagrant haaks staat op zowat alles wat wij rondom ons opmerken. Alles is immers vergankelijk, sterfelijk: niet-zijn dus. Het *zijn*, dat wat is en nooit niet is – de waarheid dus – is *elders*. En dit geldt ook voor de waarheid over óns: datgene wat wij eigenlijk *zijn*, is elders dan waar we hier en nu leven.

Plato is, voor zover we weten, de eerste die de impasse van die filosofische waarheidsclaim weet te ontzenuwen. Denk aan zijn fameuze ‘allegorie van de grot’. Daar voert hij de mens op als vastgeroest in het comfort van zijn opinies en valse waarheden: wat hij op de wand van de grot ziet verschijnen, houdt hij zonder meer voor de werkelijkheid zelf. Tot een niet te temperen onrust hem doet vermoeden dat wat hij daar ziet, slechts ‘mimesis’ is: nabootsing, schaduw van de waarheid die zich ‘elders’, buiten de grot, bevindt. Toegevend aan die onrust, ontwaakt in hem het ware denken en komt hij tevens zijn eigen waarheid als mens op het spoor. Ook wat hij is, zijn waarheid ligt buiten de grot. Wil hij de weg daar naartoe volgen, is het dus zaak de grot te ontvluchten.

Definieert Plato de mens daarmee als vluchteling? Nee, en dus ja. ‘Nee’, de mens vlucht niet weg uit diens ‘zijn’. Integendeel, dit ‘zijn’, datgene wat hem naar waarheid definieert, heeft niets weg van ‘vluchten’. In dat zijn

is hij ten volle bij zichzelf. En toch, 'ja' *daarom* definieert Plato de mens als vluchteling. Immers, bij die waarheid waar hij ten volle zichzelf is, is de mens vooralsnog niet. De *feitelijke* waarheid is dat hij nog niet ten volle zijn waarheid is, dat hij nog in een wereld van onwaarheid ronddooft en dat zijn waarheid hem verplicht daaruit te vluchten. De waarheid is elders, en dus moet hij de omgeving waar hij nu is, ontvluchten en op weg gaan naar elders.

'Vluchten' is, zoals bekend, niet de term die Plato hier gebruikt. Hij spreekt van 'verlangen', van 'eros', van een 'mania': een uitzinnige onrust in de mens die hem, aangetrokken door de schoonheid van lichamen, uit de sfeer van het vergankelijke-want-lichamelijke wegtrekt en doet hunkeren naar onvergankelijke schoonheid, het schone van de waarheid. Die waarheid was reeds aan het werk in de onrust die de mens wakker had geschud toen hij nog in het lichamelijke (het niet-zijn) gevangen zat en hem op weg zette richting zijn ware zijn dat de rust zelve is. De naam voor die onrust was 'verlangen', 'eros'.

Het is binnen die platoonse definitie van de mens dat zich op een bepaald moment in de geschiedenis de term 'vluchten' opdringt. Dit gebeurt wanneer, vanaf de tweede eeuw, het platonisme het talig zenuwstelsel van het christendom wordt en dit geplatoniseerde christendom twee eeuwen later zo goed als het hele narratief van de laatantieke cultuur gaat domineren. De tegenstelling tussen schijn en zijn, tussen het aards vergankelijke en het hemels onvergankelijke wordt dan nog harder neergezet en beleefd. Wanneer Ambrosius in de late jaren van de vierde eeuw zijn samenvatting van de christelijke doctrine – lees: zijn visie op de relatie van de mens tot de waarheid – publiceert, geeft hij zijn boek de titel *De fuga saeculi*.

Vlucht uit de tijd: dit is wat voor de christelijke Ambrosius ons menselijk leven definieert. We houden ons op in de tijd, jazeker, maar precies omdat die tijdelijk en dus vergankelijk is, staat die haaks op de waarheid. De waarheid is elders, ónze waarheid is elders, en voor zover we hier zijn, betekent dit dat we op de vlucht zijn voor hier. We zijn vluchtelingen naar elders.

De cultuur die na de ineenstorting van de antieke wereld ontstaat – een integraal christelijke wereld – stelt dit 'vluchten' zonder meer centraal. Steden, handel, geldeconomie, centraal gezag, een veilig wegennet, dit alles verdwijnt en voortaan is het centrum van wat 'cultuur' heet, te vinden

achter de dikke muren van abdijen en kloosters. De mens die het dichtst bij de waarheid leeft, de mens die als de sterfelijke presentie van de onsterfelijke waarheid fungeert, is de monnik: degene die alles wat des werlds is, is ontvlucht, inclusief de basale wet van de elementaire verwantschap – van het hebben en koesteren van ‘vrouw en kind’, sinds mensenheugenis dé basis voor het in stand houden van volk en cultuur. Leven in waarheid staat voortaan, in zijn ultieme aardse vorm, gelijk met het zingen van unifone odes aan het zijn-dat-enkel-is-wat-het-is, het zijn dat volmaakt samenvalt met de glorie van zijn non-contradictie, een glorie die God heet.

Het is de paradox van de post-klassieke, christelijke middeleeuwen dat die ‘vluchtelingen’, ondanks – en ook dankzij – hun affirmatieve nee tegen de wereld, de wereld opnieuw hebben opgebouwd. Die ‘vluchtelingen’ legden moerassen bloot, verbeterden de landbouw, brouwden bier, planten wijngaarden, hielden de taal van het denken en het denken zelf op niveau, innoveerden architectuur en kunst en coacheten waar nodig het politiek bedrijf in de wereld buiten hun muren. Kortom, die ‘vluchtelingen’ waren de ware leiders en gidsen voor de massa ‘settlers’ die onze contreien bevolkten.

Vluchtpunt

Met de opkomst van de steden in de elfde en twaalfde eeuw begonnen die ‘settlers’ zelf de cultuur in handen te nemen. Gaandeweg werd de ‘monnik’ als centrale *cultuurdrager* vervangen door de ‘burger’. Die christelijke burger bleef zichzelf als ‘vluchteling’ verstaan. Ook zijn ware leven lag elders. Maar dat ‘elders’ belette niet dat hij van het ‘vluchtelingenkamp’ waarin hij vertoefde een heuse ‘stad’ ging maken, lees: een gemeenschap niet gebouwd op gehoorzaamheid aan het volmaakte Zijn dat God is, zoals in de abdijsgemeenschappen het geval was, maar gebouwd op een door God geschonken vrijheid. De plaats waar de burger woonde, was een plaats waar hij *pas bij zijn dood* vandaan zou vluchten. Vóór het zover was, deed hij er alles aan opdat die plaats zijn vergaarde rijkdom en gewonnen vrijheid zou uitstralen (een uitstraling die door onze koopmansgeest ook vandaag nog erg wordt geapprecieerd).

Die vrijheid is sindsdien alleen maar gegroeid, zeker wanneer God ophield als de grond ervan te fungeren. Na de godsdienstoorlogen, bij het

aanbreken van de moderniteit, ging de mens zich ook als vrij *van God* verstaan. Het was niet langer evident om zichzelf te begrijpen als iemand wiens waarheid buiten deze aardse wereld lag, een waarheid die hem tot vluchteling, weg van deze wereld, maakte. De verlichte mens van de achttiende eeuw wist zich helemaal thuis in deze wereld. Het licht van de waarheid was nergens anders te vinden dan in het hier en nu, bij hemzelf. De wereld was geen oord van vluchtelingen, maar een waar thuis, een thuis voor allen. Zo wilde het de *burgerlijke* Amerikaanse en Franse Revoluties. En zo willen we het nog steeds.

Houdt de mens hier op zich als vluchteling te definiëren? Zo staat in elk geval niet meer te lezen in de diverse politieke, juridische en sociale discoursen. Die definiëren de mens zonder meer als vrije burger. En toch draagt die vrijheid, meer dan wij beseffen, nog de sporen van de oude mensdefinitie die het ‘vluchten naar elders’ centraal stelde.

Nee, de mens is geen vluchteling. Waar hij zich in deze wereld ook bevindt, hij is er thuis. Zijn waarheid ligt hier. Maar *wáár* in dit ‘thuis’ bevindt hij zich dan? Waar is zijn precieze plaats? Is hij niet vrij, niet alleen *in*, maar ook *tegenover* dit ‘thuis’? Houdt vrijheid niet in dat hij zich daar ook *niet* thuis mag voelen, niet thuis mag weten? Als we wonen in het huis van de vrijheid, ligt vrijheid dan niet *ook* buitenshuis – en zelfs *fundamenteel* buitenshuis?

Ziehier de paradoxale ‘grond’ waarop onze moderne manier van samenleven rust. Die kent haar fundament in onze vrijheid, dit wil zeggen in de vrijheid van elk van ons om desgewenst ook *niet* aan de samenleving deel te nemen. Moderne *socialiteit* kent met andere woorden een principieel *asociale* grondslag. Zij erkent haar bestaansreden in het vrijwaren van de vrijheid van eenieder, inclusief de vrijheid om buiten de samenleving te blijven.

Waar, in die samenleving, is onze positie? Formeel en principieel is die *buiten* de samenleving. Wij hoeven niet aan de samenleving deel te nemen, en vanuit de vrijheid dit niet te hoeven, nemen we eraan deel.

Theoretisch klopt dit misschien, maar kunnen wij praktisch wel buiten de samenleving? Ook hier is het antwoord even principieel nee. Ook als wij ons, onfatsoenlijk rijk, op ons tropisch eiland terugtrekken en de rest van de wereld laten voor wat zij is, ook dan blijven wij bewijzen dat wij leven *van* de samenleving: van haar economie die ons gebracht heeft waar we nu zijn, van haar monetaire cultuur die ons dat toestaat.

Op de keper beschouwd is ons buiten de samenleving geen leven beschoren. Wij leven *dankzij* – wij leven *van* – de samenleving. En toch nemen we aan die samenleving deel alsof dat niet het geval is, alsof we er vrij tegenover staan. Dit laatste ‘alsof’ mag dan op ‘fictie’ lijken, het is daarom niet minder de *reële* grondslag voor onze deelname aan de samenleving. De moderne samenleving eist van ons dat wij vrij zijn, dat we ons vrij bewegen in de samenleving en er dus ook vrij tegenover staan. Alleen al haar vraag om aan verkiezingen deel te nemen, impliceert dat.

Wij, vluchtdieren

Zijn we vluchtelingen – ik bedoel *principieel, fundamenteel, wezenlijk* vluchteling? De vraag is er niet eenvoudiger op geworden. De middeleeuwse christen was dat in de zin dat hij, met Ambrosius, het menselijke bestaan als een ‘vlucht uit de wereld’ definieerde. Hij was – om het met een geijkte christelijke formule te stellen – ‘*in*, maar niet *van* de wereld.’ Niet voor niets typeerde hij de van zonde en leugen bevrijde, hemelse toestand waarin hij zich als christen reeds deelachtig wist, als vrijheid: *ἐλευθερία, eleutheria*. De *ware* toestand, inclusief zijn ware zelf, lag niet *in* ons door zonde en dood getekende tranendal, maar *erbuiten*. Te midden van de wereld van alledag leefde hij vanuit een hemels punt dat daaraan ontsnapte.

Voor de moderne burger geldt het, puur formeel althans, niet zo heel veel anders. Maar hetzelfde is het niet. Ook hij leeft *in* de wereld, maar doet dat alsof hij niet *van* de wereld is, alsof hij *erbuiten* want er *vrij* tegenover staat. Alleen – en hierin verschilt hij van zijn middeleeuws-christelijke voorganger – *is* er voor de moderne mens geen buiten, is er geen achter- of bovenwereld, geen andere wereld waarvan iedereen, nog vóór hij begint na te denken, gelooft dat die ervoor garant staat dat zijn vlucht uit deze wereld in een reëel ‘elders’ zal aankomen.

De wereld ontvluchten en inruilen voor een andere, is niet langer het algemeen gedeelde uitgangspunt dat wij modernen spontaan met elkaar delen. Voor ons is dat uitgangspunt ‘vrijheid’, inclusief de vrijheid naar vrijheid te verlangen – hoe we die term hier verder ook invullen. In elk geval betekent dit ook dat ons, modernen vluchten niet vreemd is. Modernen definiëren zich als vrij, en in die hoedanigheid staat het hen vrij te vluchten, te vluchten hoe, waar en wanneer zij willen. En waarheen

vlucht de moderne mens dan? Als we hier onze focus op de grondslagenredenering aanhouden, kunnen we de plaats waarheen hij vlucht het beste 'vrijheid' noemen. Wanneer hij vlucht, is dat doorgaans omdat hij zich in de situatie waarin hij zich bevindt niet vrij voelt, en vrij als hij is, vlucht hij daaruit weg, de vrijheid tegemoet.

We staan er normaal niet bij stil, maar wat hier wordt geformuleerd is niets minder dan de paradox die aan de grondslag van het westers denken ligt. Het is, zoals vermeld, de logisch onmogelijke knoop die het platoons/christelijk wereldbeeld wist te ontwarren door het menselijke bestaan als een vlucht, als een *fuga saeculi* te definiëren. In moderne termen luidt die paradox: de mens *is* vrij, én hij *vlucht* richting vrijheid. Vrijheid is wat wij *zijn*, én *niet zijn* want daarheen vluchten.

En komen we dan ergens aan als we daarheen gevlucht zijn? Is er een land van de vrijheid? We zagen het al: anders dan voor een middeleeuwer, is dat land er voor ons, modernen niet. Voor ons is er alleen de wereld waarin we ons vrij weten, dit wil zeggen waartegenover we ons vrij weten. Maar die vrijheid zelf, het punt van waaruit wij ons vrij tegenover die wereld verhouden, dat punt bevindt zich buiten onze wereld, zij het dan wel buiten onze wereld die geen buiten kent: nergens dus – hoe reëel dat punt-nergens overigens ook is. Vanuit een reëel punt dat nergens aan gebonden is, zelfs niet aan de plaats waaraan het zijn bestaansmogelijkheid te danken heeft, vanuit dat 'reële-al-te-reële' nergens nemen wij, modernen, deel aan onze wereld.

Dat punt is ons vluchtpunt.

Vrijheid is een vluchtpunt.

Is de moderne mens een 'vluchtdier'? Is *elke* moderne mens dat? Jawel. Dit geldt inderdaad niet enkel voor de concrete vluchteling die have en goed in Somalië, Afghanistan of de Gazastrook op risico van eigen leven achterlaat om hier in Ter Apel asiel aan te vragen. Dit geldt ook voor de Nederlander die hem in ter Apel opvangt. En evengoed voor die andere Nederlander die dat allemaal maar niets vindt en het liefst helemaal geen vluchteling hierheen ziet komen. Zij allen delen dat vluchtpunt genaamd vrijheid.

Vanuit dit vluchtpunt heeft iedereen zo zijn kijk op de wereld en wil iedereen die wereld conform zijn blik veranderd zien. Wie wil er nu geen vrije wereld? Dat willen zeker de concrete vluchtelingen die aan de autoritaire regimes in hun land van herkomst zijn ontsnapt. Maar dat willen

ook zij die zich tegen hun opvang hier verzetten. Ook zij willen een vrije wereld, een wereld waar vrijheid niet door problematische vluchtelingen ondermijnd wordt. En dat willen strikt genomen zelfs de machthebbers in autoritaire regimes: ook die willen vrijheid voor hun volk en keren zich daarom tegen de valse vrijheden die elders hoogtij vieren, bijvoorbeeld tegen de valse, decadente vrijheid van de westerse liberale democratieën in het algemeen.

Vrijheid is een lastig idee, alleen al omdat juist vrijheid toestaat dit idee naar believen in te vullen. Wat niet betekent dat het van belang is mondiaal te blijven discussiëren over wat individuele, sociale en politiek vrijheid inhoudelijk precies betekenen. Maar die inhoudelijke discussie moet – zo luidt het punt dat ik hier maak – ook altijd vergezeld gaan van de bekommernis de formele, abstracte visie op vrijheid in het vizier te houden. Vrijheid is nooit volledig te herleiden tot haar inhoudelijke invulling, ze moet ook tegenover die invulling vrijheid garanderen. Vrijheid is met andere woorden altijd ook een vluchtpunt: formeel, abstract. Zoals bij het perspectief van een klassiek schilderij houdt dat vluchtpunt zich op buiten het canvas: in een reëel nergens – een reëel nergens dat daarom uitdrukkelijk moet gevrijwaard en beschermd worden. Vrijheid is een vluchtpunt dat niet tot iets substantieels te herleiden is, maar waarin zij wel haar grondeloze grond vindt. Zij is de grond ook van ons sociaal en politiek bestel en moet daarom, precies in haar abstractie, sociaal en politiek bewaakt en gekoesterd worden.

Zijn wij ‘vluchtdieren’? Inhoudelijk klinkt de term makkelijk als een moraliserende sneer naar escapisme. We ontvluchten onze in zovele verdagen vastgelegde verantwoordelijkheid tegenover de vluchteling die bij ons aanklopt. Tegen dat soort escapistisch vluchtdiergedrag protest aantekenen, is meer dan terecht. Maar dat protest deelt met het gewraakte standpunt dezelfde ‘standpuntelijkheid’, hetzelfde punt van waaruit wij ons allen tegenover de wereld – dus ook tegen de vluchtelingen – verhouden. En het is goed te beseffen dat het vluchtdier dat zich bij ons als ‘vluchteling’ aandient, dezelfde ‘standpuntelijkheid’, hetzelfde ‘vluchtpunt’ deelt. Het is in elk geval in die zin dat we met z’n allen ‘vluchtdieren’ zijn en dat we dus met elkaar over het vluchtelingenprobleem in discussie gaan. Als vluchtdieren.

*